

УДК 378.147:211.161.2

О. П. ОРЛОВА

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ

Визначено стан формування культури діалогічного мовлення (КДМ) в студентів-нефілологів. Проаналізовано навчальну програму і підручники з української мови (за професійним спрямуванням). Встановлено відповідність програмі лише одного із підручників, що має можливість частково забезпечити студентів теоретичним матеріалом із проблеми дослідження і вправами для їх закріплення. За допомогою системи розроблених завдань проведено констатувальний зріз і з опорою на розроблені критерії оцінювання виявлено його кількісні та якісні результати, показники яких свідчать про низький рівень володіння КДМ студентами-нефілологами. Це спонукає до створення експериментальної програми формування КДМ і методики її формування.

Ключові слова: культура, діалог, мовлення, навчальна програма, підручники, констатувальний зріз.

О. П. ОРЛОВА

ПРАКТИКА ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ

Определено состояние формирования культуры диалогической речи (КДР) студентов-нефилологов. Произведен анализ учебной программы и учебников по украинскому языку (по профессиональному направлению). Установлено соответствие программе лишь одного из учебников, который имеет возможность частично обеспечить студентов теоретическим материалом из проблемы исследования и упражнениями для их закрепления. С помощью системы разработанных заданий произведён констатирующий срез и с опорой на разработанные критерии оценивания выявлены его количественные и качественные результаты, показатели которых свидетельствуют о низком уровне владения КДР студентами-нефилологами. Это побуждает к образованию экспериментальной программы формирования КДР и методики её формирования.

Ключевые слова: культура, диалог, речь, учебная программа, учебники, констатирующий срез.

O. P. ORLOVA

PRACTICE OF FORMING CULTURE OF DIALOGIC SPEECH OF NON- PHILOLOGICAL STUDENTS

The article deals with determination of the state of forming culture of dialogic speech (CDS) of non-philological students. The educational curriculums and textbooks on professional Ukrainian have been analysed the correspondence of one textbook to the curriculum has been distinguished. With the help of the developed exercises the pre-experimental test has been conducted and its quantitative and qualitative results have been estimated on the basis of the criteria. These results lead to creating experimental curriculum of CDS formation and devising its methodology.

Keywords: culture, dialogue, broadcasting, curriculum, textbooks, results of pre-experimental test.

Діалогічні вербальні взаємини є універсальними за значенням у будь-якій професійній діяльності. Тому культура процесу діалогування, що не була досі предметом прямого наукового дослідження в українській лінгводидактиці, потребує спеціального студіювання. Вимоги часу спрямовують сучасні наукові розвідки з формування культури діалогічного мовлення (КДМ) передусім на студентів, які за рік-два стануть фахівцями з різних спеціальностей.

З огляду на це **метою статті** є визначення стану формування КДМ у студентів-нефілологів і за умови встановлення невисокого його рівня обґрунтувати потребу вироблення експериментальної методики удосконалення досліджуваної проблеми.

Визначення стану формування КДМ у студентів-нефілологів залежить від аналізу державних навчальних програм, підручників з української мови (за професійним спрямуванням) (далі – УМПС) і результатів констатувального зрізу.

Програма курсу з УМПС – це державний документ, в якому визначено мету і завдання навчального курсу, обсяг знань, умінь і навичок, що їх потрібно засвоїти студентами нефілологічних спеціальностей у процесі навчання. Метою курсу з УМПС, як зазначено у програмі, є підвищення рівня загальномовної підготовки студентів, мовної грамотності, комунікативної компетентності, практичного оволодіння стилями мови, що забезпечить професійне спілкування на належному рівні. Мета навчальної дисципліни з формування КДМ студентів-нефілологів полягає у «формуванні комунікативної компетентності студентів; набутті комунікативного досвіду, що сприяє розвитку креативних здібностей студентів, спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси, реалізує евристичні здібності як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентоздатності сучасного фахівця; виробленні навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері: впливу на співрозмовника за допомогою вмілого використання різноманітних мовних засобів, оволодіння культурою монологу, діалогу та полілогу; засвоєнні лексики і термінології свого фаху, виборі комунікативно виправданих мовних засобів» [9, с. 3].

Завданням навчальної дисципліни з формування КДМ є: визначення чіткого і правильного розуміння ролі державної мови у професійній діяльності; забезпечення досконалого володіння нормами сучасної української літературної мови та дотримання вимог культури усного мовлення; вироблення навичок самоконтролю за дотриманням мовних норм у спілкуванні; розвиток творчого мислення студентів; виховання в них поваги до української літературної мови, мовних традицій; формування навичок оперування фаховою термінологією.

Відповідно до програми з курсу УМПС студенти-нефілологи ВНЗ повинні засвоїти мовно-мовленнєвий теоретико-практичний матеріал стосовно КДМ: норми сучасної української літературної мови і практичне оволодіння ними; правильне використання мовних засобів відповідно до комунікативних намірів; влучне висловлювання думки для успішного вирішення проблем і завдань у професійній діяльності; послуговування лексикографічними джерелами (словниками) та іншою допоміжною довідковою літературою, необхідною для самостійного вдосконалення мовної і мовленнєвої культури.

У програмі курсу з УМПС є питання, які частково торкаються формування КДМ студентів, зокрема: 1. Мовна, мовленнєва, професійна компетенція. Мовні норми. 2. Основи культури української мови. Мова і культура мовлення в житті професійного комунікатора. Комунікативні ознаки культури мови. 3. Словники у професійному мовленні, підвищенні мовленнєвої культури. Мовний, мовленнєвий, спілкувальний етикет. Стандартні етикетні ситуації. Парадигма мовних формул. 4. Стилї сучасної української літературної мови у професійному спілкуванні, їхні ознаки. Професійна сфера як інтеграція офіційно-ділового, наукового і розмовного стилів. Текст як форма реалізації мовнопрофесійної діяльності. 5. Спілкування як інструмент професійної діяльності. Спілкування і комунікація. Функції спілкування. Види, типи і форми професійного спілкування. Основні закони спілкування. Стратегії спілкування. Невербальні компоненти спілкування. Гендерні аспекти спілкування. 6. Культура усного фахового спілкування. Особливості усного спілкування. Культура сприймання мовлення. Уміння слухати і ставити запитання. Способи впливу на людей під час безпосереднього спілкування. Функції та види бесід. Стратегії поведінки під час ділової бесіди. Мистецтво аргументації. Співбесіда з роботодавцем. Етикет телефонної розмови. 7. Форми колективного обговорення професійних проблем. Мистецтво перемовин.

У програмі запропоновано теми для самостійної роботи стосовно КДМ, а саме: Комунікативні ознаки культури української мови. Мовні норми. Гендерні аспекти спілкування. Невербальні засоби спілкування. Мовні засоби переконування. Дискусія, полеміка, диспут як різновид суперечки [9, с. 12]. Програма завершується завданнями для підсумкового контролю. Аналіз програми з курсу УМПС доводить, що формуванню КДМ приділяється надто мало уваги, незважаючи на те, що весь навчальний процес на лекціях і практичних заняттях побудований за допомогою діалогічного мовлення у природній навчальній ситуації, що відповідає моделям «викладач – студент», «студент – викладач, «студент – студент» .

Теоретичний матеріал, розміщений у підручнику з УМПС [10], укладений згідно з програмою дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» [10]. У ньому викладаються основи наукових знань із цього предмета, що відповідають програмі і призначені для засвоєння студентами, та відповідні завдання. Система вправ спрямована на самостійне опрацювання теоретичного матеріалу і набуття умінь і навичок професійного спілкування на граматичному, лексичному, стилістичному рівнях. Завдання і вправи в підручнику не стосуються формування культури мовлення (64–66 %), і найменше там завдань, які спрямовані на формування КДМ (1 %). Такі результати засвідчують, що є потреба у створенні відповідної системи вправ із КДМ, її апробації і введенні в курс УМПС для вироблення культури діалогічнорозмовної (вербальної і невербальної) поведінки студентів-нефілологів.

Одним з основних компонентів педагогічного експерименту дослідження є констатувальний зріз. Його мета – виявити: 1) знання студентів-нефілологів ВНЗ, стосовно культури українського усного діалогічного мовлення; 2) умінь і навички продукування діалогічних висловлювань; 3) труднощі методики викладання УМПС у процесі опрацювання ними мовно-мовленнєвого матеріалу.

Для досягнення мети констатувального зрізу запропоновано: 1) запитання для перевірки знань із КДМ; 2) вправи для перевірки умінь і навичок створення діалогічних реплік, єдностей, текстів з дотриманням КДМ; 3) анкети для студентів-нефілологів і викладачів з УМПС.

Для діагностування стану сформованості у студентів нефілологічних спеціальностей знань, умінь і навичок із КДМ проводилося анкетування, бесіди, відвідування лекційних і практичних занять, зрізові контрольні роботи.

Анкетування дало такі результати: 100 % студентів вважають, що дотримуються КДМ, але лише 10 % з них дали правильне визначення поняття «культура діалогічного мовлення»; компонентами КДМ називають слова – 5 %, речення – 7 %, репліки – 8 %, діалогічні єдності – 4 %, жести – 6 %, міміку – 3 %, кінесіку – 1 %, невербальні засоби мовлення – 2 %, дотримання мовних норм – 15 %, дотримання показників мовленнєвої культури – 25 %, дотримання правил мовленнєвого етикету – 49 %, дотримання правил ввічливості – 51 % опитаних; не можуть назвати вербальні і невербальні засоби мовлення – 93 %; правильні форми звертання до незнайомих чоловіків назвали 36 %, до незнайомих жінок – 30 % (одним зі звертань було «жіночко»), до незнайомих хлопців – 16 %, до незнайомих дівчат – 23 %; перелічено всі мовленнєві форми, за допомогою яких просять вибачення – 9 %, не всі мовленнєві форми – 100 %, долучено неправильно оформлені мовленнєві форми типу «вибачаюсь» – 97 %; правильно названо почуття, які може виражати інтонація, – 37 %; подано правильні репліки, якими супроводжується вітання, – 39 %, прощання – 48 %. Врахувавши виявлені показники, з'ясовано загальний рівень розвитку студентів нефілологічних спеціальностей з КДМ, що становить 30 %.

Анкетування викладачів показало, що вони приділяють увагу формуванню КДМ відповідно до вимог програми, однак мало звертають увагу на повторення й удосконалення норм української мови, вивчення теоретичного матеріалу про діалог і послуговуються різними підручниками [1; 2; 3; 5; 6]. На їхню думку, найбільше відповідає програмі підручник з УМПС С. В. Шевчук і І. В. Клименко [9], однак теоретичний матеріал кожного підручника з УМПС не відповідає вимогам сьогодення щодо формування КДМ. У них немає теоретичного матеріалу про КДМ та вправ на продукування діалогічних компонентів (реплік, єдностей), діалогічних текстів з урахуванням проблеми дотримання культури діалогічного спілкування; для професійного спрямування навчання української мови і формування КДМ бажано забезпечити підручники вербально описаними штучними ситуаціями. Відповіді викладачів на питання анкет, їхні побажання враховані у формувальній частині педагогічного експерименту.

Контрольна робота з УМПС мала завдання перевірити знання із КДМ, здобуті у середній школі, й умінь і навички, набуті у процесі досвіду спілкування в різних мовленнєвих ситуаціях. Аналіз результатів перевірки знань продемонстрував, що: правильне визначення діалогу дав 41 % студентів, діалогічного мовлення – 39 %, репліки – 19 %, діалогічної єдності – 3 %; складники діалогу назвали 44 % опитаних, види діалогічних реплік – 2 %, показники мовленнєвої культури – 0 %, мовні норми – 1 %, більшість форм мовленнєвого етикету – 29 %,

окремі форми мовленнєвого етикету – 96 %. Рівень знань студентів на етапі констатувального зрізу становить в середньому 7 %.

Для контрольної роботи, спрямованої на виявлення сформованих умінь і навичок вести діалог зі знайомими і незнайомими особами в діловій, науковій та побутовій сферах, було запропоновано завдання, щодо продукування діалогічних реплік, діалогічних єдностей і діалогічних текстів, які у природній ситуації є спонтанними, а в штучній – підготовленими за можливості, оскільки діалог повністю спланувати неможливо, бо навіть у навчальну ситуацію інколи втручається викладач, а деколи й заважає непередбачена природна ситуація. Продуковані студентами діалоги записувалися на диктофон або мобільний телефон.

Ретельний аналіз прослуханих відповідей студентів нефілологічних спеціальностей на запропоновані завдання (побудова діалогічних реплік, діалогічних єдностей, діалогів) показав, що реципієнти зуміли:

1) будувати діалогічні репліки, які виражають: вітання (у різний час), прощання, поздоровлення, побажання, запрошення, звертання, висловлення компліментів, прохання, вибачення і відповіді на ці форми; порада, пропозиція, згода, відмова, знайомство через посередника і без нього, наказ, проголошення тостів, висловлення вдячності, розради, співчуття, схвалення, зауваження, докору, критики, сумніву, власного погляду (думки) і відповіді на них; телефонування тощо, допускаючи при цьому помилки, названі нижче;

2) продукувати діалогічні єдності, метою яких є: запросити, привітати, попросити, запропонувати, познайомитися (з посередником і без нього), висловити вдячність, поспічувати, розрадити, порадити, висловити сумнів й отримати відповідь, використовуючи репліки-стимули і репліки-реакції; основні помилки стосувалися змісту, мовного й мовленнєвого оформлення;

3) створювати діалогічні тексти за такими допоміжними опорами: природні або штучні, вербально описані ситуації, наближені до природних; малюнки (картина), серія малюнків, на яких яскраво відображено ситуацію для продукування діалогів; зміст художнього твору, кінофільму, уривку тексту тощо; початок чи кінець діалогічного тексту, стимулюючі або реагуючі репліки; подана тема тощо. Під час виконання цих завдань не завжди спрацьовувала уява, проявлялося невміння увійти в ситуацію спілкування, заважала несерйозність у продукуванні реплік, що породжувало невміння досягти мовленнєвої мети і комунікативного ефекту.

Прослухані діалогічні репліки, єдності й тексти було ретельно проаналізовано. Якісними показниками у продукованих діалогах є: «ступінь узгодження висловлювання із заданою темою, ситуацією; повнота відображення теми, ситуації; рівень і природність імпровізації, спонтанність у продукуванні висловлювань; правильність використання мовних засобів для оформлення висловлювань; різноманітність використання мовних засобів; використання інтонації, жестів, міміки тощо» [4, с. 272–273]. Якщо у програмі з УМПС пропонується оцінювати діалогічне мовлення, дотримуючись таких основних критеріїв, як: «1) досягнення реальної комунікативної мети; 2) ефективність використання мовленнєвих засобів; 3) правильність мовного й мовленнєвого оформлення» [9, с. 3], то ми провідним показником якості діалогічного мовлення ми вважаємо застосування показників мовленнєвої культури: використання правил поведінки, які стосуються передусім культури слухання і говоріння, тобто правил мови і мовлення, а також дотримання правил дрескоду для чоловіків і жінок, правил поведінки за столом, уміння послуговуватися столовими наборами, сідати в автомобіль і виходити з нього тощо.

Кількісні критерії стосуються кількості речень у діалогічних репліках, діалогічних реплік, діалогічних єдностей у діалогах, трилогах, полілогах, використання фразеологізмів, прислів'їв, крилатих висловів у створених студентами висловлюваннях тощо. До кількості відносимо також швидкість висловлювання (наявність невинуватих пауз, повторень тощо), тривалість звучання тексту діалогу і темп мовлення.

Під час оцінювання діалогів, продукованих студентами, враховували діалогічну комунікацію. Діалог володіє двосторонньою комунікативністю, тобто «наявністю ... ситуативних (тематичних) єдностей під час обов'язкової активності партнерів» [8, с. 24–35]. Чергування вільних реплік і діалогічних єдностей двома співрозмовниками вказує на

продуктивну діалогічну комунікацію. Перевищення кількості вільних реплік над кількістю діалогічних єдностей, перевага ініціативи одного з учасників діалогу вказує на частково продуктивну діалогічну комунікацію. Відсутність ситуативно (тематично) зумовлених діалогічних єдностей, належність ініціативи одному комунікантові вказує на відсутність діалогічної комунікації.

Обов'язковими ознаками діалогічного мовлення, крім ступеня комунікативності, є: 1) його ситуативна зумовленість – висловлювання має відповідати темі або ситуації спілкування; 2) різноманітність у вживанні структурно-семантичних типів діалогічних єдностей залежно від характеру теми або ситуації спілкування (порушення цієї вимоги призводить до штучності діалогу); 3) взаємозв'язок і взаємозумовленість реплік у діалогічній єдності (перша репліка відносно вільна, друга – залежить від першої семантично, структурно та інтонаційно; невідповідність репліки-реакції репліці-стимулу руйнує діалогічну єдність і вважається помилкою); 4) еліпсис, короткість і простота синтаксичної будови діалогічної єдності, наявність переважно неповних речень; 5) правильне інтонаційне оформлення реплік залежно від мети висловлювання.

Оцінювання діалогів, створених студентами на основі тексту, картини, ілюстрації, серії малюнків, теми чи ситуації, здійснюється шляхом їхнього аналізу за такими критеріями: 1) відповідність темі (повна, часткова (50 %), не відповідає); 2) характер діалогічної комунікації (продуктивна, частково продуктивна (50 %), відсутність діалогічної комунікації); 3) граматична відповідність: а) наявність різних структурно-семантичних типів діалогічних єдностей (запитання – реакція на нього; пропозиція – реакція на пропозицію; спонування до дії – реакція на спонування; повідомлення – реакція на нього); б) синтаксичне оформлення репліки (наявність еліпсисів, повторів); 4) дотримання показників мовленнєвої культури (правильність, доцільність, чистота (фонетично-орфоепічне оформлення (твердість [г], глухість-дзвінкість (гриб, казка) тощо), багатство (фразеологічність діалогів), образність тощо); 5) наявність смислових частин; 6) ритміко-інтонаційне оформлення (характер інтонації, темп, тембр тощо); 7) використання форм мовленнєвого етикету. 8. Застосування позамовних засобів мовлення (інтонація, жести, міміка, поза тощо) [7, с. 42–47]; 9) уміння слухати, чути й розуміти те, що хоче сказати співрозмовник.

У результаті спостерігалися такі недоречності: невідповідність або часткова відповідність темі чи ситуації (59 %); недоречно вжито репліки або мовчання замість побудови висловлювання (63 %); діалогічна комунікація була частково продуктивною (78 %); використовувалися однотипні діалогічні єдності «питання – відповідь» (87 %); допускалися синтаксичні помилки у словосполученнях реплік (56 %); не дотримано показників мовленнєвої культури (чистоти мовлення, образності, різноманітності та ін.), не дотримано лексико-фразеологічних (бідний запас професійних термінів, прислів'їв, приказок, фразеологізмів), фонетико-орфоепічних та інших норм тощо (62 %); відсутня змістова завершеність створених діалогів (55 %); порушено ритміко-інтонаційний рівень (наявні довгі паузи для обдумування) (96 %); не використано можливостей вживання форм мовленнєвого етикету (64 %); відсутні паралінгвістичні засоби спілкування (98 %); комуніканти не завжди розуміють, що кожен з них хоче сказати, довести (75 %). Отже, невміння продукувати діалогічний текст відповідно до його структурних компонентів, наявність часто односторонньої діалогічної комунікації, часткове недотримання мовних норм і комунікативних якостей мовлення, фальшива інтонаційна оформленість, несерйозність під час використання форм мовленнєвого етикету і пошанної множини, відсутність паралінгвістичних засобів, часткове досягнення мети спілкування – це ті критерії оцінювання, що вказують на низький рівень володіння студентами-нефілологами КДМ, яка відповідає 28 %.

Бесіди зі студентами-нефілологами показали, що на якість КДМ негативно впливає: 1) наповнення навколишнього мовного середовища росіянізмами й діалектизмами; 2) байдужість до мови, якою послуговуються; 3) втрата мовленнєвої пильності, що породжена зневагою до рідного слова та української мови загалом. Результати констатувального зрізу засвідчують, що ефективність знань, умінь і навичок студентів-нефілологів в середньому відповідає 22 % і потребує створення експериментальної методики формування КДМ на заняттях з УМПС. Для її створення потрібно: 1) виробити напрями формування КДМ

студентів-нефілологів; 2) визначити кількості лекцій та практичних занять, їх наповнення; 3) запропонувати систему комунікаційно спрямованих вправ, їх класифікації; 4) обґрунтувати й укласти змістове наповнення позааудиторних занять: проблемних груп як виду гурткової роботи, спецсеінарів і спецкурсів; 5) спланувати самостійну роботу студентів, розробити завдання, запропонувати відповідну літературу до кожної експериментальної програмової теми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузинська Л. І. Українська мова (за професійним спрямуванням): навч. посібник / Л. І. Галузинська, Н. В. Науменко, В. О. Колосюк. – К.: Знання, 2008. – 430 с.
2. Гуць М. В. Українська мова у професійному спілкуванні: навч. посібник / М. В. Гуць, І. Г. Олійник, І. П. Ющук. – К.: Міжнародна агенція «BeeZone», 2004. – 336 с.
3. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посібник / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
4. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах. – К.: Ленвіт, 1999. – 320 с.
5. Палихата Е. Я. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник для студентів / Е. Я. Палихата. – К.: Либідь, 2009. – 321 с.
6. Симоненко Т. В. Українська мова за професійним спрямуванням: практикум: навч. посібник / Т. В. Симоненко, Г. В. Чорновол, Н. П. Руденко. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 272 с.
7. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной регуляции учебно-познавательной деятельности учащихся / А. Я. Чебыкин // Вопросы психологии. – 1987. – № 6. – С. 42 – 47.
8. Чистякова И. Г. Определение уровня владения диалогической речью / И. Г. Чистякова, Ю. А. Шмелёв // Русский язык в национальной школе. – 1986. – № 2. – С. 24 – 35.
9. Шевчук С. В. Програма курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» для вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра (спеціаліста, магістра) / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К., 2010. – 17 с.
10. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Алерта, 2013. – 696 с.